

ҰЙҒЫР ӨЗІЛ-СЫҚАҚТАРЫ МЕН МЫСАЛДАРЫ

Ұйғыр халық фольклорындағы өзіл-сықақ және мысал сынды екі әдеби түр сатиралық әрі юморлық қасиетке бай болу ерекшелігі арқылы үлкен манызға да ие. Біздің акылды да парасатты, тапқыр ата-бабаларымыз өздері тірлік кешкен әрбір тарихи дәуірде өзіл-сықақ және мысал сиякты аса мол аныз әдебиеті туындыларын жаратты. Сол туындыларында өздерінің қоғамдық-саяси көзқарастарын, таптық езгіге қарсылық көрсету рухын, еркіндікке ұмтылу жолындағы үміт, армандарын бейнелеп келген еді. Олай болса, өзіл-сықақ дегеніміз – бейнелеу формасы қарапайым, көлемі шағын, мазмұны терен, ажуалығы құшті халық ауыз әдебиетінің ерекше бір түрі болып табылады. Жоғарыдағы түйіннен соны байқауға болады, өзіл-сықақтар құшті ажуаға құрылады. Оның комедиялық сипаты әсерлі, өзіл-сықақтар тындаушыларын үнемі қыран-топан күлдіреді. Алайда күлдіру оның негізгі мақсаты емес, қайта күлдіру арқылы қоғамдағы жаман әдет, жат қылыштарды сын тезіне алу оның басты мақсаты болып табылады.

Әзіл-сықақтардың бейнелеу көлемі кен, ойы терен әрі ажуалығы құшті болып, оған аса зор қоғамдық-саяси ой жасырылады. Әзіл-сықақтар күлкі арқылы, ерекше манызды, типтік шарт-жағдайда аса орынды түрде үстем тап өкілдерін барынша әжувалайды.

Кейбіреулерінде феодалдық түзімнің қарандылығы, шіріктігі, әділетсіздігі өшкереленіп, зұлым патшалар, мансапқұмар бектер, алдамшы діндарлардың сүркия қылыштарын аяусыз түрде шенейді. Кейбіреуінде халық ішіндегі кемшіліктер де такырып етіліп, сын тезіне алынады.

Біз тәмендегі өзіл-сықаққа назар аударып көрелік: Бір күні патша өзінің уәзірі мен Қожанасырды ертіп аңға шығыпты, аң қарап біраз жүргеннен кейін патша үстіндегі шапанын шешіп, Қожанасырға беріпті. Мұны көрген уәзір де шапаны мен торсығын Қожанасырға көтертіп қойыпты. Біраз уақыттан кейін патша Қожанасырдың қара терге малшынғанын көріп:

– Қожеке, нақ бір есектің жүгін көтеріп алыпсыз ғой! – деп күлпіті.

– Қайдам, әміршім, үстімдегі екі есектің жүгі ғой, – депті Қожанасыр.

Демек, бұл мысалдан өзіл-сықақтың көлемінің шағын, мазмұнының терен болу ерекшелігінен сырт, тағы да құшті ажуалық сипатының болатындығын, тындаушыларын күлкіге қарық қылатының да көруге болады.

Енді біз халық ауыз әдебиетіндегі сатиралық және көркемдік сезімге бай мысал жанрына тоқталайық. Мысал дегеніміз хайуанаттар мен заттар және адамдардың образдары арқылы масқаралашу мен шенеуді негізгі ерекшелік етіп, идеялық мазмұнды ұғындыратын шағын оқиғалы әңгіме болып табылады.

Мысал мазмұн жағынан алғанда, терен философиялық ойға құрылады. Мысалдағы кеменгерлік пікір мен тағылымды сабактар еңбекші халықтың ұзак уақыттық тұрмыс тәжірибелері негізінде қайта-қайта өмір сынғынан өтіп, заттардың объективті заңдылығын дұрыс әрі дәл бейнелеп бергендейдіken де мәңгілік әміршешен мәнгеге ие болған. Сондықтан кейбіреулер мысалды «образды философия» деп атайды. Мысалы: «Ұйғыр халық мысалдары» атты жинақтағы «Тұлқі мен

есек» атты мына бір мысалға үңіліп көрелік: Бір тұлкі жортып келе жатып, терең орға түсіп кетіпті, қанша тырмысса да одан шыға алмапты, қайтерін білмей дағдарып тұрғанда су іздел шауып жүрген бір есек әлгі терең ордың қасына келіпті де, орға түскен тулкіні көріп одан:

— Ох, тұлкібай, бұл жерде не істеп жатырысын? — деп сұрапты.

— О, несін айтасын, бұл кең далада қапырық ыстықтан шөлдеп өлейін деп калған едім, бұл жер өте салқын екен, әрі түп-тұнық су бар екен, рахаттанып демалып жатырмын, — депті қу тұлкі. Мұны естіген есек: «Мен де су ішіп, салқындан рахаттанайын» деп орға секіріп түсіпти. Әрең тұрған тұлкі жалма-жан бір секіріп есекке мініпті де, одан тағы бір секіріп ордан шығып кетіпті, ал есек ордан шыға алмай дал болып қалыпты.

Міне, бұл мысалда халықтың көп жылғы тұрмыс салты барысында қорытындылаған «өтірікшіге сенсен, басына әуре табасын» деген ғақылиясын түсінесін. Осы жинақта «Кекіліктер» атты бір мысал бар. Онда топтан бөлінгеннің аянышты тағдыры, сонында кекіліктердің бір-лесіп, ынтымақтасып оны құтқарғандығын әнгімелейді. Сол арқылы халық «бөлінгенді бөрі жейді», «ынтымақ—күш» дегенді дәріптейді.

Ұйғыр халық мысалдарының камтитын мазмұны аса кен, ол кейіптеу, салыстыру, символдау қатарлы көркемдік бейнелеу тәсілдері кеңінен пайдаланып адам, хайуанаттар мен заттардың образдарын сомдайды. Бұл образдар арқылы отаншылдық, халықшылдық идеялар бейнеленеді. Халықты қанау мен езуге карсы құресуге, жауыздардан үнемі қырағы болуға үндейді, өтірік пен шындық, батырлық пен корқақтық қатарлыларды салыстырып, адамдарға ақыл, кенес береді. Адамдарды иманды, өнегелі, адаптация болуға үндейді.

Әзіл-сықактарда айшықты ой төтесінен қойылып, онда ажуалық және юморлық сипат анық көрініп тұрады. Мысалы, біз «Шыңжаң жастар-өрендер баспасы» 1996 жылы басып шығарған «Данышпан Кожанасыр» атты әзіл-сықактар жинағындағы «Көрі терен болсын» деген әзіл-сықакка зер салып көрелік: Қаланың бір мәнсаптысы өліпті, Қожекен өзінше көніл айтқалы барып, «Марқұмның қабыры терен босын» деп дұға қылышты.

— Қожеке, бұл қандай дұға? «Ең болмаса, жаны жанатта болсын» деңіз, — депті қазылардың бірі.

Сонда Қожанасыр: — Марқұм тіршілігінде мәнсапқа қызығып, жоғарыға тырмысушы еді, өлген соң да жоғарыға тырмысамын деп, көрден шығып алып, бейіштен құр қалмасын деймін, — депті.

Міне бұл әзіл-сықакта мансаптылардың жоғарыға жағымпазданып, билікке дәмеленіп кана күн кешетін сұркия бет-бейнесі ашылған. Осылай сынаудың өткір жері «марқұмның қабыры терен болсын» деген сөйлем өте орнын тауып айтылған ажуамен бірлестірілген. Бұл жерде не айтпақшы болғаны, нені сынамақшы болғаны ешқандай жасырын емес, өте айқын түрде төтесінен бейнеленген.

Ал мысалдарда, керісінше, негізгі айтпақшы ой тіке айтылмайды. Айтпақшы ой көбінесе өте жасырын түрде орағыта білдіріліп, басқа бір түрдегі хайуанды, яғни басқа бір түрдегі затты сөз ету арқылы өзекті ой ортаға қойылады. Ол кекесін әңгімеге сіндіріліп, ғақылиялық, үгіт-насихаттық ерекшелігімен көрнектіленеді. Осы ретте «Ұйғыр халық мысалдары» жинағындағы «Қоянның мақтануы» атты мысалға тоқталайық: Қоян өзінің құлағын ежелден өте әдемі деп жүреді екен. Бір күні қоян шыжыған ыстықта ойнап жүріп, кенеттен өз көленкесін көріп қалыпты да «салпак құлақ, ғажайып айуан ғой» деп үркіп кетіп қалыпты. Қорықсан сайын «салпан құлақ ғажайып хайуан» да бірге қуып келе жатқандай болыпты да тоқтамай қаша беріпти... ақыры дәрмені кетіп бір ағаштың көленкесін саялап жатыпты. Айналасына ақырын көз жүгіртіп караған екен, әлгі «салпан құлақ ғажайып айуан» еш жерден көрінбепті. Қоян қатты қуанып кетіп бір кен тыныстап алыпты. «Жүйрік болғаным мұндай жақсы болар ма, егер шабан болсам «салпан құлақ ғажайып айуан мені ұстап алып, әлдеқашан жеп алған болар еді, мен шынында нағыз батыр екенмін-ау деп іштей мақтаныпты.

Бұл мысалда әркім өзінің жетерсіздігін, өз мінін көре алмайды. Сондықтан өзіне дұрыс баға беруге батылдық керек деген ойды қоянның қимылы арқылы оның өзіндегі бұрыннан бар кемістікті білмейтіндей, кемшілігінен туылған қызықты юморлық әрекет арқылы жанама түрде береді. Сонында адамдарға құр мақтаннан аулақ болуды насихаттайды.

Әзіл-сықактар көбінесе әзіл яғни сөз ойыны формасында құрылады. Ал мысалдар сипаттау, бейнелеу, баяндау үлгісімен келіп, шағын оқиға сөйленеді. Енді «Парыз» атты әзіл-сықаққа

назар аударайық: Бір күні Қожанасырдың үйіне кенттің имамы қонақ болып келіпті. Имам «ішіп жеу сұннет, пайғамбардың айтуынша, мынаны жеу де сұннет деп дастарқанға салынған тағамның бәрін жеп тауысыпты. Сол аралықта Қожанасырдың бес жастағы ұлы кіріп келіпті. – Бұл сіздің ұлының ба? – деп сұрапты имам. – Солай тақсыр. – Аты кім? – Парыз. – Ой, парыз деген де ат бола ма?

– Тақсыр, баламыздың өсілгі аты Сұндет еді, бірақ сіз жеп қоймасын деп едім, – депті Қожанасыр.

Міне, бұл өзіл-сықақ диалог (сөз ойыны) формасына құрылған. Бұл өзіл-сықақтың күші – ең соңындағы құлқи түйінінде. Бұл құлқи, мәнді де мағыналы, ажувалы тұс алып, өзіл-сықақтың наиза ұшы дәл орнына шанышылған. Мұнда басы артық баяндау, түсіндірулер жок.

Енді мысалдарға келсек, онда, баяндау, бейнелеуі бар шағын оқиғаға құрылғанын көруге болады. Мәселен, «Тұлкінің бөліс жасау» атты мысалды алайық: «Ерте-ерте, ертеде, күндердің бірінде, жақын достар жолбарыс, қасқыр, тулкі ұшеуі ұзақ бір сапарға шығыпты. Жорта-жорта недәуір ұзап кетіпти. Бір уақытта тұс те болыпты. Шаршап, қарындары әбден ашып, әл-дәрмендері қалмапты. Аң аулап келіп, қарындарын тойғызып жолға шықпақшы болыпты. Жолбарыс демалып қалыпты да, қасқыр мен тұлкі ауға шығыпты. Бұл екеуі бір қауым уақыт жүргеннен кейін бір киік, бір коян, бір қырғауыл аулап алып келіпти. Ұстаған олжаларын ортаға қойғанда жолбарыс бұны қалай бөлу туралы сөз қозғап:

– Бұл олжаларға сен бөліс жаса, – деп қасқырға бұйырыпты. «Макұл» – деп қасқыр олжаларды бөліске сала бастапты.

– Тақсыр өзініз, үлкен болған соң, киікті сіз женіз, қырғауылды мен жейін, тұлкі ініміз өз жағдайына қарап қоянды жесін, – депті. Мұны естіген жолбарыс ашудан жарылардай болып,

қасқырды басқа келістіріп бір салған екен, қасқырдың бір көзі ағып түсіпті. Соңан жолбарыс тұлкіге қарап: «Енді сен бөліс жаса» депті.

– Ләппай тақсыр, – деп тұлкі бөліс жасауға кірісіпті:

– Қоян – мырзаның таңертенгі асы болсын, қырғауыл тұскі асы болсын, ал киік кешкі асы болсын, сізден асып жатса, біздікі болсын, аспаса мейлі, – депті. Тұлкінің бөлісі жолбарыска майдай жағып кетіпті де:

– Сен мұнданай әділ бөліс жасауды қайдан үйренедін? – депті. Тұлкі асықпай тұрып:

– Досым қасқырдың ағып түскен көзінен үйрендім, тақсыр, – деп жауап беріпти.

Әзіл-сықақтардың шешім табуы оның соңғы түйіні, жаны есептеледі. Негізгі тақырып (идеялық мазмұн) басынан бастап айқындалып, соңғы шешімі қортындыланады. Ал мысалдарда бас тақырып әсерлі, типтік образға айналып, адамдардың есінен кетпейтін бір шағын оқиға арқылы жасырын бейнеленіп, соңында халық макалмәттердің немесе қанатты сөздер арқылы қорытынды жасалады.

Жалпы алғанда, үйғыр халық ауыз әдебиетінде сатиралық және юморлық ерекшелігі бар бұл жанрлардың өзара паркын жоғарыда бірнеше жактан түсіндіріп өттік. Олардың араларындағы парықты байқай білмей, онай шатастырып ала-мыз. Әдебиет оқытушылардың бұл екі түрдің өзара ара жігін ажыратса білуінің, ғылыми түсінуінің өзі де аса маңызды.

ӘДЕБИЕТ

1. Үйғыр халқының мысалдары. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1981.
2. Данышпан Қожанасыр. Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, 1996.
3. Осман Сымайыл. Халық ауыз әдебиеті жөнінде шолу. Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1998.